

Orthmayr Imre

NÉMEDI DÉNES: DURKHEIM. TUDÁS ÉS TÁRSADALOM (Budapest: Áron Kiadó, 1996)

A könyv Némedi Dénes akadémiai doktori értekezésének szövegét teszi közzé. A durkheimi életmű gazdag bemutatását nyújtja, gondosan feltérképezve alakulását, társadalmi és szellemi kontextusát. Az alcím arra utal, hogy mindenekelőtt vagy kizárólag Durkheim tudásszociológiai nézetei képezik az elemzés tárgyát, s ezt a szerző többször határozottan ki is jelenti. „Két egyszerű kérdéssel indul ez a tanulmány: Mit mondott Durkheim azokkal a kérdésekkel kapcsolatban, amelyeket a későbbi tudásszociológia a saját problémáinak tekintett (ismeretek, hiedelmek, gondolati formák; a gondolatok, hiedelmek, a szorosabb értelemben vett tudás létrejöttével, terjedésével kapcsolatos intézmények stb.)? Mit jelentett és hogyan alakult ki Durkheimnél a „tudás szociológiai elmélete”? (17. old.) „Így aztán az a kutatás, amelynek eredménye ez a tanulmány, valóban abból a banális kérdésből indult ki: hogyan nézett ki Durkheim tudásszociológiája?” (17–18. old.) Durkheim kezdeti és a századforduló utáni műveinek különbségére való előzetes reflexióként Némedi ezt írja: A századforduló utáni „problemátika belső szerkezete határozta meg tehát azt, ahogy Durkheim a gondolkodás, a tudás, az értékek és eszmények, valamint a kommunikáció természetét és folyamatait felfogta – azt tehát, amit egy későbbi kor tudásszociológiaként definiált. *Milyen volt ezeknek az elemeknek a szerepe Durkheim egész elméleti építményében? Ezt kell e munkában tisztáznunk.*” (32. old.) S nemcsak a program megfogalmazásaiban, hanem a későbbiek során is találkozunk efféle kijelentésekkel. Például *A társadalmi munkamegosztás* utáni durkheimi elképzelések kapcsán: „Ebből a programból most csak azok az elemek érdekelnek bennünket, amelyeket tudásszociológiaiak szokás tartani.” (78. old.)

A tényleges eredményt tekintve e megkorlátások túl erősek. A könyv többet nyújt annál, amit ígér. Erre később térek ki. Először a hangsúlyos tudásszociológiai szálát fejtem fel. Némedi a „tudásszociológia” fogalmát sokáig igen általános értelemben használja: a tudásszociológia a gondolkodás léthez kötöttségét, a tudás és a társadalmi valóság közti kölcsönös kapcsolatokat vizsgálja. E kritérium alapján Durkheim már első írásában (1885–1886) tudásszociológiai elképzeléssel állt elő, amennyiben a társadalmak integrációját a „kollektív tudat”-ra, a társadalom közös – nemcsak kognitív, hanem főképp vallási és erkölcsi – eszméire vezette vissza. (Némedi hol „kollektív tudat”-nak, hol „közös tudat”-nak fordítja a *conscience collective*-et. A két magyar terminusnak eltérőek a konnotációi. Azt hiszem, itt egyszerűen „közös tudat”-ról van szó.) *A társadalmi munkamegosztásban* (1893) a közös tudat integráló szerepe korlátozottabb hatókörűvé vált: a közös meggyőződések itt már csak a

premodern társadalmak integrációját biztosító „mechanikus szolidaritásban” játszanak szerepet, a modern társadalmakat jellemző „organikus szolidaritásban” a munkamegosztás veszi át az integráció feladatát. Mint kiderül, végül is a helyzet ennél bonyolultabb, mert a közös tudat az organikus szolidaritásban is helyet kap. Durkheim munkamegosztás-elméletét Némedi termékeny kudarcnak tekinti: a nagy átfogó elmélet kudarca nyitott utat a valódi szociológiai kutatómunka felé. „A *Division* kudarca témánk szempontjából azért fontos, mert a mechanikus és az organikus szolidaritás modelljével együtt eltűnik az a korai koncepció is, amelyet akár tudásszociológiaiaink is lehetne tekinteni. A kollektív tudat kvázielméletéről, e történetfilozófiai örökségről van szó. Ennek a kvázielméletnek csak egy nagy átfogó koncepcióban van helye. Léttjogosultságát e koncepció eltűnésével elvesztette. Helyébe jó ideig nem lépett [...] más. Durkheim 1893 és a századforduló közötti írásai is tele vannak a tudásra és a tudatra irányuló reflexiókkal, de ezekből nem állt össze valamiféle egységes tudásszociológiai elmélet.” (77. old.)

1893 után tehát „a kollektív tudat elméletét nem váltotta fel egy másik hasonlóan átfogó igényű megközelítés”. (78. old.) A tudásra és a tudatra irányuló említett reflexiók vagy nem tartalmazzák a tudás és az ettől független társadalmi valóság szétválasztását, vagy periférikusak Durkheim gondolkodásában, vagy nem elméletiek. Ezért nem áll össze belőlük tudásszociológiai elmélet. E reflexiók a következők:

a) A *szociológia módszertani szabályaiban* (1894) visszatér ugyan „az egyéni tudattól független kollektív tudat” fogalma, de ettől kezdve e tudat a kollektív reprezentációk összességét jelöli. A lényeg az, hogy „itt a kollektív tudat nem a társadalom egyik specifikus integrációs módját, hanem általános létmódját jelöli” (81. old.), vagyis a tudat és a társadalmi tények között nem lehet hatás vagy kölcsönhatás, hiszen a kettő egybeesik: „a társadalmi tények »képzetekből (*représentations*) és cselekedetekből állnak«”. (Uo.) Ugyanez a gondolat markánsan jelen van *Az öngyilkosságban* (1897) is, ahol Durkheim azt írja, hogy a társadalom „lényegileg képzetekből áll”. (82. old.)

b) A tudásszociológiai elmélet látszatát keltheti a „morfológiai (vagy ökológiai) determinizmus” tétele, mely szerint a társadalmi jelenségek közegüktől, illetve szubsztrátumuktól függenek. Bár e gondolat már korábban is megtalálható Durkheimnél, pontos meghatározására az 1890-es évek végén tett kísérletet. A szubsztrátum összetevői: a társadalmakat alkotó emberek tömege, térbeli eloszlásuk, a kollektív viszonyokat befolyásoló dolgok természete és konfigurációja. Némedi szerint három okból alkalmatlan e koncepció arra, hogy tudásszociológiát lehessen építeni rá: „Egyrészt a szubsztrátum által befolyásolt jelenségek természetéről Durkheim nem mond semmit. A »társadalmi jelenségek« kifejezés tulajdonképpen jelöl mindent, a népesség szorosan demográfiai értelemben vett eloszlásán kívül.” (89. old.) Másrészt: „A szubsztrátum fogalma ebben a tanulmányban bizonytalanul definiált, és kérdéses, hogy egyáltalán a társadalmi tények közé sorolhatók-e a morfológiai tényezők.” (90. old.) Harmadrészt, „Durkheim számára elméletileg ez a kérdés *nem volt* elsőrendően fontos”. (91. old.)

c) A „kollektív reprezentációk” természetének részletes kifejtését Durkheim egy 1898-as tanulmányában nyújtja. E fejtegetései megint csak nem tudásszociológiai jellegűek: elsődleges céljuk annak bemutatása, hogy a kollektív reprezentációk közvetlenül nem vezethetők vissza egyéni reprezentációkra (egyéni tudatállapotokra),

mint ahogy az egyéni reprezentációk (pszichikus jelenségek) sem redukálhatók idegrendszeri állapotokra.

d) Ahol ebben az időben valóban előtérbe került Durkheimnél a tudat és a tudás, az a kommunikáció és érintkezés összefüggésrendszere. Három területen vizsgált ilyen összefüggéseket: a család, a foglalkozási csoportok és az állam szintjén. Az *öngyilkosságban* a családi szolidaritás fontos magyarázó tényező az egoista öngyilkosság elméletében. A családi szolidaritás (integráció) az érintkezési és kommunikációs gyakoriság (sűrűség) függvénye. A tudati elemek fontosságát itt nem tartalmi ismérvek adják, hanem maga a kommunikációs folyamat: „a nagyfokú integrációt nem a tudattartalmak azonossága, hanem a tudatok érintkezése garantálja”. (111. old.) Egy magasabb szinten a foglalkozási csoportokon belül is szerephez jut a gyakoribb érintkezés és kommunikáció integratív szerepe. Durkheim itt a tényleges tudattartalmaknak is jelentőséget tulajdonít: „itt a csoport sűrűségéből, a kommunikációból közvetlenül levezethetőknek tűnnek a közös tudatelemek, a közös morális szabályok” (118. old.), „a sűrűségből, a gyakori érintkezésből közvetlenül adódnak a közös hiedelmek”. (119. old.) Végül pedig az állam Durkheim szerint egy sajátos gondolkodásmód szerve: a világos reprezentációkra képtelen, homályos eszmékkel (kollektív tudat) bíró társadalom helyett világos és határozott társadalmi tudatot alakít ki (állami tudat) a kollektív viselkedés hatékony irányítására. E konzervatív és paternalista pedigrijű gondolatot Durkheim a kommunikáció fogalma segítségével a demokratikus állam igenlése irányában építi tovább. Az állam mint a gondolkodás szerve egyben a politikai kommunikáció szerve is: ez egyrészt a kormányzat (mint tudat) belső tárgyalásainak és eljárásainak nyilvánosságát jelenti, másrészt az állam és a társadalom közti kommunikáció, információgyűjtés és információcsere intenzívebbé válását. Ez sajátosan a demokrácia jellemzője, ahol „a kormányzás folyamata lényegében kommunikációs folyamat”. (129. old.) Összességében a kommunikációra, a családi, foglalkozási és állami tudatra vonatkozó megjegyzésekről és fejtegetésekről Némedi azt mondja, hogy megvan bennük egy koherens elmélet lehetősége, de a kommunikatív tudatnak ezt az elméletét Durkheim nem fogalmazta meg, és ennek hiányában nem mondhatjuk azt, hogy Durkheim a tudásszociológiai megközelítést elméleti vizsgálódásainak középpontjába állította volna.

Az 1890-es évek végén határozott tematikus fordulat következett be Durkheim elméleti érdeklődésében: a vallás és a primitív társadalmak kerültek előtérbe. E fordulat vezetett Némedi szerint Durkheim tudásszociológiai elméletének kialakulásához. Az 1897 és 1902 közötti vallásszociológiai írásokban már megjelenik a „szent” és a „profán” dichotómiája, a totemizmus-elmélet, a vallási és genetikai (evolucionista) magyarázat, ez utóbbi kapcsán pedig az a meggyőződés, hogy „a centrális elméleti problémákat a legegyszerűbb, az ún. primitív társadalmak kutatása kapcsán lehet legkönnyebben tisztázni”. (203. old.) Áttörést azonban csak a Marcel Mausszal közösen írt, *Az osztályozás néhány elemi formája* (1903) jelentett. Némedi szerint ez a tanulmány tárta fel a megismerés szociológiai elméletéhez vezető utat. Az alapgondolat röviden: a gondolkozásban a közös társadalmi elemet nem a hiedelmek tartalmában kell keresni, hanem az alapvető logikai képességekben, abban, hogy egyáltalán gondolkodunk. A meghatározás, dedukció és indukció képessége nem alkati sajátosságai az emberi elmének, hanem társadalmi intézmények, melyek kialakulását csak a szociológia képes megmagyarázni. (218–219. old.) Az osztályozás,

kategorizálás és ezáltal minden logikai megkülönböztetés ebből ered. „Az első logikai kategóriák társadalmi kategóriák voltak, a dolgok első osztályai pedig valójában emberek osztályai, amelyekbe ezeket a dolgokat besorolták. Az emberek tehát csak azért csoportosították gondolatilag a dolgokat, mert maguk is csoportot alkottak, és csoportként is gondolták el magukat.” (225. old.)

Végül 1909 körül kristályosodik ki Durkheim radikális tudásszociológiai programja, amely „az egész hagyományos *episztemológia szociologizálását* kezdeményezte”. (262. old.) A Némedi által „mérsékelt tudásszociológiáinak” nevezett felfogástól eltérően, amely megáll az eszmék alakulásának társadalmi okokra történő visszavezetésénél, Durkheim oly módon kívánta feltárni a gondolkodás társadalmi feltételeit, hogy a ténybeli igazság és az erkölcsi helyesség kritériumait is a társadalmi kontextusra kívánta visszavezetni. E feladatra vállalkozik a „Durkheim életművét megkoronázó nagy könyv” (272. old.), *A vallási élet elemi formái* (1912). Az akkor ismert legegyszerűbb vallásról, az ausztrál bennszülöttek totemisztikus hiedelmeiről és gyakorlatairól meglévő ismeretekre támaszkodva kimutatja, hogy az elemi vallási hiedelmek és a kategorizálás emberi képessége között belső kapcsolatnak kellett lennie. A kategorizálás alapformáját s ezáltal az osztályozás képességét a „szent” és a „profán” dichotómiájából eredeztette. „Durkheim úgy vélte, hogy amennyiben meg tudjuk magyarázni, hogy az ember vallási »képessége« társadalmi eredetű, meg fogjuk érteni, hogy a létező legönkényesebb kategoriális dichotomizáció, a szent/profán dualitás is társadalmi jellegű, s ezek után legalábbis elvileg nem fog nehézséget okozni annak a belátása, hogy gondolkodásunk egész kategoriális szerkezete társadalmi produktum.” (277. old.) E vallási megkülönböztetésre nemcsak általában az osztályozás képessége vezethető vissza, hanem konkrétan azok a legfontosabb kategóriák is, amelyekben a világot felfogjuk, így például a társadalom és a természet megkülönböztetése, az idő és a tér tagolása. E témának és az etnológiai anyagon történő artikulálásának sok további izgalmas leágazását és folyamányát mutatja be Némedi.

Ez lenne tehát nagy vonalakban a könyv gondolatmenetében a tudásszociológiai szál. Láthattuk, hogy a durkheimi tudásszociológia tárgyalása igen széles sávban történt, hiszen alapos bemutatását nyújtotta azoknak a durkheimi gondolatoknak is, amelyek ugyan nem tudásszociológiaiak, de annak látszhatnak vagy érintkeznek vele. A durkheimi hatalomfelfogás bemutatásakor vagy a századforduló körüli tematikus fordulat, illetve diszciplína-szervezői tevékenység (*Année sociologique*) és politikai vitairatok részletes ismertetésekor viszont már olyan ismereteket kapunk, amelyek csak nagyon távolról kapcsolódnak a megadott témához – annyira, amennyire egy életmű és életút minden része kapcsolódik az összes többihez. Vagyis a könyv a teljes durkheimi életmű és életút bemutatását nyújtja. Kis leleményességgel persze kimutatható, hogy a kettő ugyanaz. S valóban ez történik, amikor Némedi utólag értékeli a tudásszociológiai elmélet 1890-es évekbeli hiányát Durkheimnél: „Az, hogy Durkheimnek nem volt specifikus tudásszociológiai elmélete, nem zárta ki, hogy – bármivel is foglalkozzon – ne érintse mindig a tudat/tudás kérdéseit. Magyarázó sémáiban a tudatnak, a reprezentációknak, a kommunikációs és érintkezési folyamatoknak mindig kitüntetett szerepe volt. Ez alapján még azt is lehetne mondani, hogy *Durkheim egész szociológiája tudásszociológia* volt. Éppen a tudásszociológiai elmélet, a tudat/tudás kérdésével kapcsolatos pregnáns és egyértelmű,

egymással összhangban levő állítások hiánya tette lehetővé, hogy a tudat/tudás témái diffúz módon mindenütt jelen legyenek.” (137. old.) – Ha jól látom, a „tudásszociológia” fogalmának exkluzív és inkluzív jelentését elég szabadon változtatja a szerző.

A tudásszociológiai problematika mellett s azzal szoros összefüggésben még legalább három nagy témakör vonul végig vezérfonalként a durkheimi életmű Némedi által nyújtott bemutatásában: 1) a filozófia és a szociológia viszonyával kapcsolatos durkheimi álláspont változásai; 2) Durkheim módszertani antiindividualizmusának – és morális individualizmusának – stádiumai és vonatkozásai; 3) a társadalmi integráció problémája általános elméleti értelemben és Durkheim saját korával és társadalmával történő szembenézésének aktuális problémájaként. E másik három vonulat mindegyikéről ugyanolyan gazdag és jól megrajzolt képet kapunk, mint a tudásszociológiai gondolatokról.

Kritikai megjegyzéseim nem tartalmi, hanem műfaji és stíláriis jellegűek. A könyv egy akadémiai doktori értekezés. Az akadémiai elbírálásnak megvannak a maga szabályai. Az e szabályoknak megfelelő írások belterjesek, túlírtak, túljegyzeteltek, szörszálhasogatóak, nagyobb közönség számára olvashatatlanok. Miért kellett ugyanabban a formában könyvként közzétenni? A könyv szerzője rögtön jelzi is az olvasókat szelektáló attitűdjét, mikor így fogalmaz: „Minthogy e könyv nem azoknak íródott, akik most kezdenek Durkheimmel ismerkedni, olvasóiról felteszi, hogy tudják: Émile Durkheim francia szociológus volt, aki 1858-tól 1917-ig élt. Ugyancsak feltételezi, hogy az olvasóknak legalább a négy leghíresebb Durkheim-munkáról (a *Division*, a *Règles*, a *Suicide* és a *Formes*) van valamelyes képük.” (12. old.) Tudásszociológusok dönthetnék el, hogy ez egy magyar nyelvű könyv esetében mekkora olvasóközönséget jelent; számukat én úgy 30, maximum 70 főre becsülöm. Ugyanakkor van valami komolytalan is ebben a kezdeti figyelmeztetésben. Egyrészt ha csak azokhoz szól a könyv, akik tudják, mettől meddig élt Durkheim (s miért kellene *tudni*, bármikor fellapozható egy lexikonban, ha szükség van rá), akkor miért mondja meg? Másrészt hogyan értsük ezt a „valamelyes képet”? Kritériumnak nem elég pontos. Harmadrészt Némedi jól tudja, hogy ha két ember valamelyest vagy akár alaposan ismeri ugyanazt a művet, a két ismeret nem ugyanaz. S minthogy a művek mindig egymástól eltérő értelmezésekben élnek a különböző fejekben, senki sem takaríthatja meg annak az értelmezésnek a bemutatását, amelyre saját maga épít. S végül egy hosszú tudományos értekezéstől joggal elvárható, hogy érvelése előfeltevéseit felvonultassa, s ne hagyja meg találgatások tárgyának. Ugyanez vonatkozik Némedi más efféle megjegyzéseire is, például amikor *A társadalmi munkamegosztásról* elemzésébe fogva ezt írja: „A következőkben (ismertnek tételezve a könyv gondolatmenetét) a *Division* általános elméleti magvát próbálom meg rekonstruálni.” (55. old.)

A könyv szerencsére nem váltja be fenyegetéseit: gondolatmenete és érveinek ereje érthető és megítélhető a kikötött előzetes ismeretek nélkül is. Más okból nehezen követhető és feldolgozható, nevezetesen a nehézkes akadémiai beszédmód miatt. A szövegben túl sok az előre- és visszatekintés, tucatnyi alkalommal minden el van mondva újra és újra. Körülményes megfogalmazásokkal, fölösleges ismétlésekkel az olvashatóság határáig túl van írva a könyv. Arra viszont nem jutott hely, hogy elméleti kulcsfogalma, a „tudásszociológia” kellő megvilágítást nyerjen. Mint ahogy a tudásszociológia többször említett Mannheim-, Merton-, Douglas- és Bloor-féle

típusvariánsairól sem kapunk kellő eligazítást, noha ez fontos útmutatást jelenthetne a tekintetben, hogy Durkheimnek pontosan hol is a helye a tudásszociológián belül.

A mű egésze szerkezetileg jól tagolt, az egyes szerkezeti egységek azonban olykor nehezen áttekinthetőek. A 7. fejezettől némiképp egyszerűsödik a kép, mivel dominánssá válik Durkheim műveinek lineáris bemutatása. Az önisméltések továbbra is megmaradnak, de áttekinthetőbbé válnak. A szöveg gördülékenységét szemmel láthatóan befolyásolják Némedi preferenciái. *A társadalmi munkamegosztásról*-t nagyon nem szereti, így ennek bemutatása és az erre való hivatkozások jelentik az egyik legnagyobb próbatételt az olvasó számára. A szerző a századforduló előtti Durkheimmel általában véve sem valami elégedett, s amikor az 5. fejezetben ezen a témán sikerül túljutnia, határozottan olvashatóbbá válik a szöveg. A 10. fejezet pedig, amely a kedvenc művet, *A vallási élet elemi formái*-t mutatja be, már kifejezetten élvezetes. Megfelelő szerkesztéssel, terjedelmét csökkentve, tartalmi veszteség nélkül érdekfeszítő, az érvelés logikáját jobban sarkító és sokak számára hasznosítható könyvet lehetett volna faragni az értekezésből.